

УДК 821.161.2(82-3)+821.111

ІРИНА ШКОЛА

(Бердянськ)

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ «ПОДОРОЖІ...» М. ЙОГАНСЕНА ТА «ПОВЕРНЕННЯ ДОН КІХОТА» Г.-К. ЧЕСТЕРТОНА ЯК ВИЯВ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Ключові слова: інтертекстуальність, проза, мотив, алюзія, ремінісценція, сюжет, образ.

Збереження текстів, їхні циркуляція та перетворення, а також породження нових знаків і нової інформації є основою будь-якої культури. Це забезпечує не лише культурну пам'ять, внутрішньокультурну та міжкультурну комунікацію, а й створює можливість для творчих інновацій. Проблема текстової взаємодії цікавила ще І. Франка та М. Бахтіна, однак сам термін «інтертекстуальність» з'явився в середині ХХ ст. у працях Ю. Крістєвої на позначення безперервного процесу взаємодії текстів та світоглядів, яка відбувається всередині окремого тексту. Нова теорія викликала жвавий інтерес, знайшла своє відображення в роботах Р. Барта, Г. Блума, У. Бройха, І. Деленбаха, Ж. Женетта, А. Жолковського, І. Смирнова, Н. Фатєєвої тощо й стала способом аналізу тексту, який дозволяє простежити його генезис та досягти глибинних рівнів інтерпретації за рахунок виявлення зв'язків з іншими текстами.

У цьому контексті заявлена в заголовку тема набуває неабиякої важливості, оскільки інтертекстуальність простежується на різних рівнях «Подорожі...» М. Йогансена та «Повернення Дон Кіхота» Г.-К. Честертон: тематичному, проблематичному, образній системі, мотивів, сюжету, композиції, хронотопу та ін. Зазначимо, що попри наявність значної кількості досліджень прозової спадщини М. Йогансена (Н. Бернадська, О. Боярчук, В. Денисенко, О. Журенко, Я. Цимбал тощо) та Г.-К. Честертон (Д. Томпсон, Н. Трауберг, Б. Успенський, Р.-Л. Кларк, Д. Фернандез-Морера, Е. Ноулз) компаративно твори названих письменників дотепер не розглядалися, що відкриває широкі можливості для подальших досліджень. Отже, мета нашої роботи – простежити прояви інтертекстуальності в «Подорожі...» та «Поверненні Дон Кіхота» як реалізацію міжкультурної комунікації. Зауважимо, що діапазон текстів, до яких звертаються автори зазначених творів, досить широкий, однак спільною ланкою, що об'єднує твори українського та англійського письменників, є роман М. Сервантеса «Дон Кіхот», що є прекрасним орієнтиром для досягнення поставленої мети.

Так, у «Подорожі...» інтертекстуальність простежується, насамперед, на рівні композиції. Н. Бернадська підкреслює, що М. Йогансен майстерно обіграє жанрові доміанти різних романних різновидів, спочатку відштовхуючись від них, а потім пародіюючи, ігноруючи їх та «...в межах повісті (...) створює роман-пародію. Сама структура «Подорожі...» – це дотепне пародіювання багатосторінкових романів» [1, с. 141]. Достатньо поглянути на архітектоніку твору М. Йогансена, щоб побачити дотепно спародійовану схему класичного роману, що нагадує структуру «Дон Кіхота» М. Сервантеса. Справедливість висловленої думки підтверджують також В. Денисенко та О. Журенко, називаючи «Подорож ...» романом, побудова якого нагадує «гру без правил» [3, с. 16], та зазна-

чаючи, що М. Йогансен удався до пародійного обігрування основних принципів побудови «Дон Кіхота» М. Сервантеса, зокрема головного для історії подорожі хронотопу дороги.

Мотив подорожі, на нашу думку, містить алюзію до відомого сюжету іспанського письменника. Звісно, ще й до автора «Дон Кіхота» можна знайти чимало творів, де мандрівка є основою для розгортання сюжету, проте, як слушно зауважує О. Светлакова, хронотоп дороги в більш ранніх творах існував лише як тло, він не був ідейно завантаженим. У творі М. Сервантеса, за словами дослідниці, він має надзвичайну смислову глибину і, незважаючи на те, що події відбуваються в місцях, далеких від екзотики, й не виходять за межі прозаїчних місцевостей Іспанії, «хронотоп дороги в «Дон Кіхоті» «олюднений», збагачений усіма формами людського часу (...) – біологічного, біографічного, психологічного, соціального» [6, с. 120].

Саме хронотоп дороги зумовлює переміщення героїв у просторі, його долання, розширення або обмеження. Так автор може досягти пришвидшення чи вповільнення плину художнього часу в сюжеті, його розрідження і згущення. Відверто апелюючи до М. Сервантеса та залишаючи незмінною ознаку «олюдненості» традиційного хронотопу, М. Йогансен удається до творчої модифікації. Як і в іспанського письменника, всі зустрічі, що відбуваються в «Подорожі...», пов'язані з хронотопом дороги. Перед читачем розгортається «дивовижний світ надзвичайних пригод, де діють екзотичні персонажі в екзотичному середовищі, але вгадуються українські типи й українська земля. Однак наприкінці твору стає відомо, що автор увесь час містифікував читача. Прагнучи змалювати «рухливе життя природи», він замість реальних дійових осіб водив картонних ляльок по «живих і соковитих краєвидах».

Відомо, що Дон Кіхот М. Сервантеса подорожує просторами іспанської Кастилії, віддавшись на волю випадку, тобто Росинанта, який мусив сам вирішувати, куди їхати, і зазвичай обирав ту дорогу, яка веде до стайні. У М. Йогансена також є подібний мотив. Автор дуже просто пояснює читачеві, чому його герой, іспанець за походженням, потрапляє саме на терени України: «Щоб не ризикувати самому вибором місця, Дон Хозе покликав свого друга Родольфо і показав йому мапу. Родольфо, який не раз уже виявляв дивовижну інтуїцію в мисливських справах, ткнув носом простісінько в далекі степи» [4, с. 397]. Так, як і Дон Кіхот, іспанський тираноборець Дон Хозе Перейра М. Йогансена вирушає з «Еспанії» в таврійські степи тому, що так вирішила доля, точніше, рудий собака Родольфо.

Уже в назві твору, на нашу думку, автором закладено глибокий підтекст, що відображає своєрідний культурологічний і психологічний феномен, причиною виникнення якого є географічне розташування України на перехресті культур Сходу і Заходу (свій – чужий). Унаслідок цього Україна протягом багатьох століть була посередником у процесі міжкультурної комунікації. Це дозволяло формувати власні унікальні традиції та давало вихід у європейський контекст.

Назва «Подорожі...» певною мірою зумовлює наявність іноземців у художній тканині твору (іспанський тираноборець благородного походження Дон Хозе Перейра, італієць доктор Леонардо Пацці, ірландський сестер Родольфо та італійка Альчеста), однак це явище вимагає подальшого пояснення. Один з іноземців М. Йогансена – іспанець Дон Хозе Перейра, присутність та ім'я якого відразу наводять на думку про роман М. Сервантеса. С. Крижанівський навіть називає йогансенівського героя «сучасною варіацією Дон Кіхота» [5, с. 698]. Хоча,

на нашу думку, з цим можна погодитися лише частково, тільки якщо говорити про семічний код Дон Кіхота в образі іспанського тираноборця.

На відміну від М. Йогансена, якого цікавить композиція, художньо-стилістичні прийоми та окремі мотиви «Дон Кіхота», для Г.-К. Честертонна важлива кіхотична ідея. Митець неодноразово посилається на М. Сервантеса, досить часто згадує Дон Кіхота і навіть намагається аналізувати роман іспанського автора у своєму «Поверненні Дон Кіхота». Однак повернення ідеального лицаря, відродження загубленої (ніколи не наявної) традиції – не Г.-К. Честертонном придуманий сюжет, це ідея, що переслідує самого Дон Кіхота. У трансформацію класичного сюжету письменник уносить суттєву особливість. Його твір – це рефлексії на тему «Дон Кіхота» М. Сервантеса, у яких відображаються надії письменника на відновлення гармонії людського існування, перемогу духовності, досягнення внутрішньої свободи. Герої англійця, як і Дон Кіхот, поводять себе як божевільні, щоб довести, що це світ з'їхав з глузду, а суспільство розвивається неправильно.

Єдиним порятунком у такій ситуації Г.-К. Честертон вважає повернення сервантесівського лицаря. Назва твору англійського письменника також генерує додаткові щодо тексту смисли. Вона одразу відкриває перед читачем певний горизонт сподівань (за умови знання тексту першоджерела) та є тим первинним ідейно-смісловим сигналом, який підштовхує реципієнта до необхідного автору сприйняття інтерпретації сюжету, а також дає підказку про характер переосмислення сервантесівського твору. Очевидна в деяких випадках цитатність тексту «Повернення Дон Кіхота» не створює відчуття його вторинності. Навпаки, наявність таких укралень створює своєрідний духовний контекст, що дозволяє органічне переплетіння та взаємодію онтологічних і аксіологічних елементів. Цитати й алюзії у Г.-К. Честертонна ніби провокують мислення реципієнта та «перемикають» конкретні реальні ситуації в простір універсального, загальнолюдського.

Кіхотичний герой «Повернення Дон Кіхота» (бібліотекар Майкл Херн), створений за зразком Дон Кіхота М. Сервантеса, також має ідею про якусь псевдоісторичну реальність, представлену в літературі як «золоте століття» і, як справжній лицар, він розпочинає боротьбу заради загальнолюдського добра. Його портретні характеристики викликають прямі асоціації з іспанським ідальго: «Високий, худий... (...) обличчя продовгувате, ніс прямий...» [8, с. 23], а вчинки та його божевільний стан, спричинений читанням книг, тільки підтверджують здогадки читача. Натяки, алюзії, прямі порівняння з Дон Кіхотом розсіпані по тексту Г.-К. Честертонна («Можливо, колись будуть розповідати, як новий Дон Кіхот та новий Санчо подорожували дорогами Англії...» [8, с. 210]; «Сервантес уважав, що романтика гине...!» [8, с. 211]).

Цілком очевидно, що все, що справді трапилося з Дон Кіхотом (а він є частиною реальності) і з усіма іншими героями роману (не враховуючи вставні новели), було покликане до життя окремим фактом – наявністю особливого дискурсу лицарських романів. У Г.-К. Честертонна також спостерігається подібний феномен впливу художнього тексту на реальність. По-перше – це роман М. Сервантеса «Дон Кіхот», герой якого повернувся, щоб відновити втрачені цінності та справедливність, і вже потім – лицарські романи та твори про середньовіччя, начитавшись яких Майкл Херн стає королем та відновлює в державі середньовічні порядки. Божевільні, на перший погляд, ідеї героя поступово охоплюють усе більше людей, і якщо в М. Сервантеса Дон Кіхоту підігрувало тільки оточення, то в Г.-К. Честертонна «...бібліотекар, який відмовився змінити одяг, змі-

нив країну. Цей незначний і безглуздий випадок став причиною революції чи, точніше, реакції, що змінила обличчя Англії та повернула хід історії» [8, с. 145].

На тлі таких глобальних змін розгортається ключовий для «Дон Кіхота» М. Сервантеса мотив подорожі, який Г.-К. Честертон піддає творчому переосмисленню, оскільки в «Поверненні Дон Кіхота» читач бачить не одну, а дві окремі подорожі. Подорож честертонівського Дон Кіхота Майкла Херна переплітається з мандрівкою Дугласа Меррела в пошуках червоної фарби.

Аналізуючи часопросторові особливості творів українського та іспанського авторів, необхідно згадати про таку особливість, як перенесення чужого хронотопу до художньої тканини твору. Так, у М. Сервантеса чарівні перенесення Санчо в Тобосо і назад – свідомо пародія на чужий хронотоп. Подібне ми бачимо й у «Подорожі...» М. Йогансена, зокрема в останній частині, де перенесено гоголівський хронотоп на сучасний ґрунт. Крім того, читаючи твір, ми спостерігаємо постійне переміщення хронотопів то в далеку «Еспанію», то в широкі українські степи, то на терени всієї України. Степ українського автора безмежний, але він непередбачуваний, у ньому є верх і низ – елементи, притаманні карнавальній культурі. «На око вони нічим не різняться, та старий степовик одразу помічає, що на версі більший буває обрій і не ті ростуть трави, що на поду» [4, с. 402].

Указаний образ є засобом вираження національного самоусвідомлення та самоідентифікації, що яскраво виражається за допомогою бінарного протиставлення свій – чужий. Тому той момент, коли безжалісне степове сонце випалило Дону Хозе Перейрі пам'ять, як колись тривале читання лицарських романів спалило Дон Кіхотові мозок, є не тільки ремінісценцією до роману «Дон Кіхот», а й ланкою, що зв'язує обидві культури, оскільки саме тоді, під дією життєвої енергії степу, іспанець Перейра перетворюється в українського Дannya Перерву, «степовика і члена степового райвиконкому» [4, с. 404].

Зазначимо, що, крім особливостей хронотопу, подібними в «Дон Кіхоті» М. Сервантеса та «Подорожі...» М. Йогансена є численні алузії, ремінісценції та елементи паратексту (Н. Півнюк), до яких відносимо ліричні відступи на літературні теми, які так полюбляють письменники, заголовки, епіграфи, авторські передмови і післямови.

Важливою жанрово-стильовою особливістю, спільною для українського, англійського та іспанського письменників, на нашу думку, є мотив двійництва, вперше застосований М. Сервантесом у «Дон Кіхоті». Існування сервантесівського лицаря не можливе без його джури Санчо Панси. Ці образи доповнюють один одного, оскільки вони діалогічні, покликані автором для розкриття його задуму. У цьому подвійному образі поєднується бінарна опозиція верх – низ (високий – низький, учений – невчений, худий – товстий та ін.), що є однією з рис карнавальної культури. Загалом Дон Кіхот уособлює недосяжні теоретичні життєві ідеали (верх), а Санчо – практичність звичайної людини (низ).

Так, герої Г.-К. Честертон, і сам автор неодноразово підкреслював висловлену нами думку, – ніби дві половинки ножиць, «якими Бог кроїв світ» [9, с. 118]. Читач легко відшукає на сторінках «Повернення Дон Кіхота» славнозвісну пару Дон Кіхот/Санчо в образах Майкла Херна та Дугласа Меррела. «Персонажі «Подорожі...» М. Йогансена, – слушно зауважує О. Боярчук, – також діалогічні (можна легко побачити пари Перейра – Родольфо, доктор Леонардо – Альчеста чи Альчеста й студент Перебийніс) і нагадують славнозвісну пару М. Сервантеса Дон Кіхота та Санчо» [2, с. 185]. Опозиція верх – низ найяскравіше простежується в парі доктор Леонардо – Альчеста. Леонардо (верх) уособлює інтелігент-

ність, освіченість, духовність, у той час як Альчеста (низ), роль якої запрограмована вже назвою твору, – тілесне кохання та невченість.

Говорячи про жанрові особливості роману «Дон Кіхот», слід звернути увагу на дослідження Г. Степанова «Дон Кіхот: персонаж та особистість», у якому літературознавець зазначає, що М. Сервантес «звільняє свого героя від вузьких рамок жанру». «Автор знаходить оригінальне, суто літературне рішення: він дозволяє Дон Кіхоту вільно змінювати жанрові парадигми твору» [7, с. 79]. З власної волі головний герой сервантесівського роману створює міф про свою приналежність до лицарського ордену. Ця трансформація реальної людини в ідеального лицаря відбувається на очах у читача: худа шкапа перетворюється на бойового коня, старий таз для гоління – в лицарський шолом, а ім'я Кіхана – в гордовите Дон Кіхот Ламанчський. Подібні мотиви спостерігаються й у М. Йогансена, який повсякчас переходить від реалістичної оповіді до ліричних відступів, а від них – до фантастики. Подібне ми спостерігаємо в «Подорожі...» та «Поверненні Дон Кіхота». Тільки, на відміну від М. Сервантеса та Г.-К. Честертона, М. Йогансен, постійно тримаючи читача в напрузі очікування наступної зміни жанру, змінює його самостійно.

Отже, інтертекстуальність визначає особливість індивідуального стилю письменників. Як довів здійснений нами аналіз внутрішньотекстових дискурсів, характерними жанрово-стилістичними особливостями романів українського та англійського письменників, що споріднюють їх із «Дон Кіхотом», є жанрова синкретичність, створення двійників, насиченість різноманітними смислами та кодами, дешифруючи які, читач усвідомлює глибинний підтекст твору. Усе залежить від ерудованості читача, його здатності до їх розрізнення й дешифрування. Один побачить тільки те, що лежить на поверхні, інший здатний осягнути найглибші смисли, закладені автором.

Проведене дослідження, безумовно, не вичерпує проблеми, оскільки простежено інтертекстуальні зв'язки «Подорожі...» М. Йогансена та «Повернення Дон Кіхота» Г.-К. Честертон як вияв міжкультурної комунікації тільки з «Дон Кіхотом» М. Сервантеса, без урахування інших художніх текстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бернадська Н. І.* Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція : [монографія] / Н. І. Бернадська. – К. : Академвидав, 2004. – 368 с.
2. *Боярчук О. М.* Експериментальна проза 20-х років ХХ століття: жанрово-стильові модифікації (В. Домонтович, А. Любченко, М. Йогансен) : дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.01 / Оксана Миколаївна Боярчук. – К., 2003. – 220 с.
3. *Журенко О.* Модерні тенденції української романістики 20-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.01 / Ольга Журенко. – К., 2003. – 188 с.
4. *Йогансен М.* Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію / Майк Йогансен // Вибрані твори / Майк Йогансен ; [перед. Р. Мельникова]. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 291–508.
5. *Крижанівський С.* Романтик революційного слова / С. Крижанівський // Йогансен М. Вибрані твори / Майк Йогансен. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 682–708.
6. *Светлакова О. А.* Изменение хронотопа дороги в «Дон Кихоте» / О. А. Светлакова // Сервантесовские чтения. – Л. : Наука, 1988. – С. 116–121.
7. *Степанов В. Г.* Дон Кихот : персонаж и личность / В. Г. Степанов // Сервантесовские чтения. – Л. : Наука, 1985. – С. 79–88.
8. *Chesterton G. K.* The Return of Don Quixote: novel / Gilbert Keith Chesterton. – House of Stratus, 2008. – 230 p.
9. *Hunter L. G. K.* Chesterton : explorations in allegory / L. Hunter. – New York : St. Martin's Press, 1979. – 190 p.

ИРИНА ШКОЛА

**ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ «ПУТЕШЕСТВИЯ...» М. ЙОГАНСЕНА И
«ВОЗВРАЩЕНИЯ ДОН КИХОТА» Г.-К. ЧЕСТЕРТОНА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ
МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ**

Статья посвящена исследованию интертекстуальности «Путешествия...» М. Йогансена и «Возвращения Дон Кихота» Г.-К. Честертонна как проявления межкультурной коммуникации. Проводя типологическое сравнение названных произведений, автор анализирует проявления интертекстуальности, которые отсылают читателя к роману М. Сервантеса «Дон Кихот».

Ключевые слова: интертекстуальность, проза, мотив, аллюзия, реминисценция, сюжет, образ.

IRINA SHKOLA

**THE INTERTEXTUALITY OF M. M. YOHANSEN'S «TRAVELING...» AND
G.K. CHESRETON'S «THE RETURN OF DON QUIXOTE» AS A FACT OF
INTERCULTURAL COMMUNICATION**

The article deals with the investigation of the intertextuality of M. Yohansen's «Traveling...» and G.K. Chesterton's «The Return of Don Quixote» as a fact of intercultural communication. Conducting typological comparison, the author analyzes the manifestations of the intertextuality, which are associated with the M. Cervantes' novel «Don Quixote».

Key words: intertextuality, prose, motive, allusion, reminiscence, plot, image.

Одержано 19.03.2012 р.